

دکتر محمد حسن گنجی

اطلس کامل تهران

تهران - از انتشارات گیتاشناسی - ۱۳۶۳

یکی از پدیده‌های جالب و درعین حال اسفناک پنجاه سال اخیر کشور ما رشد فوق‌العاده سریع و بی‌قواره شهر تهران است که تاکنون تمام تلاشهای دولتمردان برای توقف آن بی‌نتیجه مانده و هیچ‌کس نتوانسته است راه حل عملی برای نجات ساکنین پایتخت از گرفتاریهای گوناگون ناشی از توسعه شهر پیشنهاد کند.

توسعه شهرنشینی و مهاجرت روستائیان به شهرها مشکلی است که بعد از جنگ دوم جهانی دامنگیر بیشتر کشورهای جهان و مخصوصاً کشورهای در حال توسعه و به اصطلاح جهان سوم شده است و این مسئله بقدری از نظر جامعه‌شناسان و شهرشناسان و جغرافیدانان مهم آمده که کتابها درباره جنبه‌های مختلف آن نوشته شده است. اما آنچه در مورد تهران جلب توجه میکند این است که بیشتر مقتضیات طبیعی که رشد و نمو شهرهای بزرگ جهان را مقدور ساخته در مورد تهران بچشم نمی‌خورد. مثلاً یکی از شرایط لازم برای بوجود آمدن و رشد شهرها فراهم بودن آب کافی چه برای مصارف معمولی و چه برای سهولت حمل و نقل است که میتوان گفت در تهران وجود ندارد و باریکه‌های آب و رودخانه کوچک کرج و جاجرود را که آنها باید با صرف هزینه فراوان در دسترس قرار گیرد نمیتوان برای یک شهر چند میلیون نفری کافی دانست. در میان شهرهای چند میلیونی جهان که امروز تعداد آنها از مرز یکصد و بیست متجاوز گردیده، شماره آنها تیکه در کنار اقیانوس و دریا و رودخانه بزرگ قرار نگرفته‌اند به پنج‌تا نمیرسد، بعبارت دیگر نود و پنج درصد رشد و توسعه شهرها را وجود آب در مجاورت آنها مقدور ساخته است.

شهر تهران با بهره‌گیری از امکانات فنی و مخازن آب زیر زمینی نه فقط وسعت خود را در پنجاه سال اخیر هفده برابر کرده، بلکه چند برابر این مساحت از فضای بین‌تهران و کرج و دیگر مناطق حومه‌ای راهم به باغ و کارخانه و جنگل مبدل ساخته است که در عین پسندیده بودن معلوم نیست بتوانند تا چند سال دیگر از چاههای عمیق

ومخازن زیرزمینی استفاده کنند. نگارنده دربارهٔ عمق مخازن زیرزمینی آب کوه‌پایه‌های البرز در دوطرف تهران اطلاعی بدست نیاورده، ولی آنچه بر همه مسلم است این است که آبهای که ما بدون تأمل با حفز يك چاه عمیق در معرض استفاده قرار میدهیم حاصل ملیونها سال فعل و انفعالات طبیعی از بروز بارانها و برفهای زیاد در ادوار گذشته و نفوذ تدریجی آب در مسافتات زیاد به‌مخازن زیرزمینی است که قطعاً دیر یازود تمام خواهد شد و معلوم نیست درچنان صورتی برسر ملیونها نفوس این شهر چه بلائی خواهد آمد. موضوع دیگر مسئله آب و هوا و به‌اصطلاح اقلیم تهران است. در این مورد متخصصین فن اقلیم‌شناسی که با رعایت اصول علمی جهان مارا به‌مناطق اقلیمی تقسیم کرده‌اند، تهران را در اقلیم نیمه بیابانی جاداده‌اند و اگر در پراکندگی شهرهای پرجمعیت جهان که بدانها اشاره کردیم دقت کنیم خواهیم دید که از حدود یکصد شهر ملیون نفری جهان تنها دوسه تا در اقلیمی از نوع تهران واقع شده‌اند.

آنچه مسلم است این است که شهر تهران در پنجاه سال اخیر آنچنان رشدی کرده است که محیط جغرافیائی آن بهیچوجه پذیرای آن نبوده است. این رشد فوق‌العاده که در آغاز کار هیچ مقام مسؤلی قدرت پیش‌بینی آن را نداشته در واقع از موقعی آغاز گردید که دولت‌های وقت بفرکر تمرکز انواع فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی در تهران افتادند و با وضع قوانین و مقررات کاری کردند که تهران نه‌فقط پایتخت و مرکز سیاسی مملکت شد، بلکه پایتخت اقتصادی و صنعتی و اجتماعی و فرهنگی و علمی و امنیتی نیز از کار درآمد و کارآن بجائی رسید که مملکت هرچه داشت در تهران و یالاقل بهترین آن را در تهران داشت و همین که این جاذبه‌ها برای تهران فراهم شد دیگر هیچ قدرتی نتوانست مانع از هجوم مردم شهرستانهای دیگر به پایتخت گردد و حالا قریب ده سال است که دولتها از سیاست کلی عدم مرکزیت پیروی میکنند، ولی روند اجتماعی و تحولات تاریخی عواملی قویتر از سیاست‌های دولتی بوده‌اند و نتیجه این شده است که در سالهای اخیر تهران بصورت سرسام‌آوری رشد کرده و کارآن بجائی رسیده است که سطح ۲۵ کیلومتر مربعی آن اکنون به ۶۲۵ کیلومتر مربع یا هفده برابر رسیده و جمعیت نیم ملیون نفری پنجاه سال قبل آن از هشت ملیون نفر گذشته و بنا بر وایاتی که از بعضی مقامات رسمی شنیده شده به‌مرز ده ملیون یا بیست‌برابر رسیده است.

جنبهٔ تأسف‌آور رشد تهران که در اول این نوشته بدان اشاره شد مشکلاتی است از لحاظ آلودگی هوا و کمبود مسکن و دشواری ترافیک و فقدان نسبی بهداشت جسمی و روانی و اجتماعی و صدها بلای دیگر که مردم تهران در زندگی روزمره با آن مواجه هستند و بیچیدگی امور آنها را به‌مرحلهٔ لاینحلی کشانده است.

در این‌جا منظور بحث ما هیچ یک از مسائل فوق که دربارهٔ هر یک کتابهایمیتوان نوشت، نیست و آنچه مورد نظر ما است مسئلهٔ شناسائی یا شناخت شهر تهران است. پنجاه سال پیش از این شهر تهران طوری جمع‌وجور بود که تهرانیها که سهل است امثال ما ولایتی‌ها هم که به تهران می‌آمدیم بعد از چند هفته یا حداکثر چند ماه با حدود و ثغور

و کم و کیف ظاهری تهران آشنائی کامل پیدامیکردیم، ولی حالا تهران آنچنان وسعتی پیدا کرده که هیچ يك از ده ملیون ساکنین آن نمیتواند ادعا کند حتی عمده شهری و به اصطلاح برزنها را میشناسد.

در صورتیکه شناخت محیط شهری برای جمیع شهروندان و بخصوص برای کسانیکه مسئولیت‌های مدنی بر عهده دارند از لوازم بشمار می‌آید و تا تهران خوب شناخته نشود مسائل و مشکلات آن لاینحل خواهد ماند.

از نظر علمی شناخت هر شهری دارای دو جنبه مشخص است یکی فرم و ریخت ظاهری شهر و دیگری فونکسیون یا نقش و عبارت دیگر مجموعه اعمال و فعالیتها و خدمات و مدیریتها و امثال آن است که بوسیله ساکنین شهر انجام می‌پذیرد. از این لحاظ هم آنچه مورد بحث فعلی ما است جنبه اول یا فرم و ریخت شهر تهران است. فرم و ریخت و بافت ظاهری هر شهر را از آنجائیکه يك مسئله مربوط به سطح زمین است همیشه بوسیله نقشه جغرافیائی نشان میدهند، چون از طریق نقشه است که میتوان تمام عوارض زمین و مخصوصاً روابط آنها را با همدیگر برای العین مشاهده نمود. مثلاً در مورد تهران مسائلی مربوط به ارتباط این شهر با جاهای دیگر کشور و راههای ورودی و خروجی شهر و طول و عرض خیابانها و قدرت کشش ترافیکی آنها و پراکندگی فضاهای باز و سبز و احیاناً خالی و فشرده‌گی و پراکندگی مسکن و پراکندگی مراکز تولید که احیاناً منشاء آلودگی بشمار میروند و پراکندگی مراکز توزیع کالاها و خدمات و نحوه قرار داشتن ساختمانها و مراکز اداری و فرهنگی و اجتماعی و مذهبی و صدها مسائل دیگر را تنها در روی نقشه میتوان مطالعه کرد و نسبت به بهبود آنها اقدام نمود.

در کشور ما متأسفانه سازمان‌های دولتی بعلم وجود موانع آئین‌نامه‌ای و مقرراتی هرگز نتوانسته‌اند قدم مؤثری درباره اشاعه و ترویج نقشه جغرافیائی بردارند و هرگز مانند کشورهای دیگر فروشگاه‌های متعدد یا نمایندگان فروشی نداشته‌اند که حاصل کار آنها را به آسانی در اختیار همگان قرار دهد و هم‌اکنون اگر کسی بخواهد نقشه‌ای از یکی از این سازمانها بدست آورد چنانچه این کار مهجاز تشخیص داده شود باید بهای آن را ولو پنجاه ریال باشد به حساب مخصوص آن در بانک واریز کند و بعد به مؤسسه مراجعه کرده با ارائه رسید بانکی احیاناً منتظر تشریفات صدور قبض انبار و امثال آن باشد تا نقشه مورد نظر خود را به چنگ آورد و با توجه به وضع ترافیک شهر و دور بودن سازمانهای تهیه‌کننده نمیتوان انتظار داشت که شخص هر قدر علاقه‌مند یا نیازمند باشد حاضر شود که لااقل يك نصف روز وقت خود را به این امر اختصاص دهد.

خوشبختانه در سالهای اخیر چند مؤسسه خصوصی در این راه یعنی در زمینه تهیه نقشه‌های جغرافیائی خدمات بسیار مهمی انجام داده‌اند و هم‌اکنون کار آنها بجائی رسیده که متاع خود را مانند صدها کالای دیگر در حاشیه خیابانهای شهر عرضه می‌کنند. در رأس این مؤسسات از لحاظ سابقه فعالیت مؤسسه جغرافیائی و کار توگرافی سحاب قرار دارد که صاحب آن از نیم قرن پیش از این عمر و همت و سرمایه خود را روی

چاپ و اشاعه نقشه گذارده و در این راه توفیق‌های بی‌شماری بدست آورده است. در سالهای اخیر مؤسسه دیگری بنام گیتاشناسی در عرصه تهیه نقشه در کشور ما بوجود آمده که يك شبه ره صدساله پیموده و در مدت چند سالی که از عمر آن میگذرد خدمات بسیار شایسته‌ای نه فقط در چاپ انواع نقشه، بلکه در تهیه اطلس‌های مفید و فرهنگها و کتب جغرافیائی انجام داده است.

اخیراً این مؤسسه ابتکار بسیار جالبی بخرج داده و با چاپ اطلس کامل شهر تهران موجبات شناخت فرم و ریخت پایتخت را برای استفاده علاقه‌مندان و دولتمردان به‌بترین وضعی که ممکن بوده فراهم ساخته است. در این جا لازم به تذکر است که در یکی دو سال گذشته اول مؤسسه جغرافیائی و کارتوگرافی سحاب و سپس گیتاشناسی نقشه‌های به‌مقیاس يك ده هزارم در چندین برگ از تهران بزرگ تهیه کردند که بسیار مفید بود ولی بعایت بزرگی و تعداد زیاد برگها استفاده از آن برای همگان مقدور نبود. و حالاً گیتاشناسی همان نقشه را در اطلس بزرگی متضمن بالغ بر ۳۵۵ صفحه با امتیازات فراوانی بصورت رنگی به چاپ رسانده است.

شهر تهران سالها است که راهنمائی شایسته به‌خود ندیده و مدتها بود که علاقه‌مندان و مخصوصاً توریستها و مسافران که به تهران می‌آمدند اعم از داخلی و خارجی کمبود آن را احساس میکردند و بهمین علت است که چاپ اطلس کامل شهر تهران بیشتر از يك اطلس یا راهنمای شهری معمولی اهمیت پیدا میکند چون این اطلس واقعاً يك خلاء محسوس را پر کرده است.

اطلس کامل شهر تهران از چهارده بخش تشکیل شده که از مجموع ۳۵۴ صفحه آن ۱۷۶ صفحه نقشه و شانزده صفحه عکس و تصویر و ۹۵ صفحه فهرست اسامی و بقیه مطالب متفرقه است.

در صفحات مقدماتی اطلس ده صفحه شرح اجمالی موقع جغرافیائی و تاریخیچه شهر تهران اختصاص داده شده که در آن اشاراتی به گذشته‌های دور و نزدیک پایتخت فعلی کشور، بعمل آمده است. این بحث از اولین سند کتبی درباره نام تهران در آثار تئودوسیوس یونانی در اواخر سده دوم پیش از میلاد شروع شده و پس از ذکر اجمالی مراجعات جغرافیدانان اسلامی مانند ابن حوقل و استخری و قزوینی و حمدالله مستوفی و نیز جهانگردان اروپائی از سده پانزدهم میلادی بعد به زمان پایتخت شدن و تحولات دو قرن اخیر می‌پیوندد و در این بحث مخصوصاً مراحل رشد پایتخت و تقسیمات آن در این مدت دو قرن به اجمال یادآوری میگردد و این بحث تاریخی به ارائه دو نقشه قدیمی از شهر تهران یکی مربوط به ۱۲۷۵ ه.ق. که بوسیله معلمین اطریشی دارالفنون تهیه شده و دیگری مربوط به ۱۳۵۹ ه.ق. که بوسیله شادروان عبدالغفار نجم‌الملک پیش کسوت بلامنازع جغرافیا و نقشه‌کشی جدید در ایران آراسته شده است پایان می‌پذیرد. سپس رشد شهر تهران در ۱۲۵ سال اخیر در يك نقشه رنگی جالب همراه با نموداری نسبتاً دشوار نشان داده شده و بعد از آن نقشه دیگری مناطق بیست گانه تهران را همراه با جدول آماری درباره مساحت و جمعیت و خانوار و تراکم هر منطقه ولی

مربوط بزمانی که جمعیت شهر در رقم ۵۴۵۴۲۴۰ نفر پذیرفته بوده نشان میدهد و بالاخره در این قسمت محدوده ترافیک روزانه شهر تهران که برای شهروندان ضروری بشمار می‌رود ارائه شده است.

بعد از این نقشه‌های مقیاس کوچک و مقدماتی صفحات اصلی اطلس شروع میشود که بمقیاس یک ده هزارم ترسیم شده و هر برگ آن تقریباً ۱۵۰۰×۲۰۰۰ متر یعنی سه کیلومتر مربع از سطح شهر را نشان میدهد و در این قسمت است که نه فقط خیابانها و معابر بلکه کوچکترین کوچه پس کوچه‌های شهر که معمولاً در مقیاس‌های کوچکتر از میان می‌رود بخوبی نشان داده شده است. صفحات اصلی اطلس که تماماً رنگی چاپ شده طوری شماره گذاری شده که استفاده کننده براحتی میتواند دنباله يك كوچه يا خیابان را در نقشه مربوط به آن تعقیب نماید.

بعد از نقشه‌های تفصیلی نوبت به فهرست اماکن میرسد که در آن عنوان و راهنمای محل در نقشه مربوط برای تمام ادارات دولتی و بانکها و آژانسهای مسافرتی و باشگاه های ورزشی و استادبومها و امازاده‌ها و مساجد و حسینیه‌ها و داروخانه‌ها و رستورانها و سفارتخانه‌ها و سینماها و تئاترها و کلاتریها و مدارس ابتدائی و متوسطه و عالی و مراکز بهداشتی و درمانی و صنعتی تولیدی و مهمانخانه‌ها و موزه‌ها و اماکن متفرقه شهر در سطح تهران بزرگ آمده است.

در بخش دیگری فهرستی از اسامی قدیمی و اسامی جدید بعد از انقلاب خیابانهای مهم تهران آمده و بالاخره نوبت به فهرست عمومی اسامی معابر تهران میرسد که در ۶۵ صفحه است و در هر صفحه آن بیشتر از ۲۵ نام بصورت الفبائی تنظیم شده است و نشان دهنده آخرین تغییراتی است که بعد از انقلاب و احتمالاً تا اوائل سال ۱۳۶۴ که اسامی در نقشه اصلی نوشته شده بعمل آمده است.

در این بخش طبعاً پاره‌ای اسامی به کرات در صفحات نقشه و بالتبع در فهرست آمده است ولی با وجود این نظری به تعداد دفعاتی که پاره‌ای اسامی در فهرست آمده از لحاظ نامگذاری جغرافیائی یا به اصطلاح علمی توپونومی جالب و در خور توجه و مطالعه است.

تعداد دفعاتی که اسامی مربوط به بافت شهر یا به اصطلاح ژنریک بکار رفته خود حکایت از توسعه سریع و بی نقشه تهران دارد مانند:

میدان	۳۰۶ بار	دوازده متری	۸۸	چهار راه	۳۷
هشت متری	۱۳۳	بیست متری	۵۰	فلکه	۳۱
ده متری	۱۲۵	بلوار	۳۸	پاترزه متری	۲۳

نامهایی که در نام گذاری معابر تهران زیاد به کار رفته نام شعراست:

حافظ	۵۵ بار	خیام	۳۳
سعدی	۴۳	فردوسی	۲۸

و نام ماههای فارسی مانند:

مهر	۴۰ بار	خرداد	۲۹	آذر	۲۶
اردی بهشت	۳۷	بهمن	۲۶		

یا نام گل‌ها مانند:

« ۲۷	مینا	« ۳۴	لادن	۵۰ بار	لاله
« ۲۲	نیلوفر	« ۳۰	نسترن	« ۳۷	بنفشه
		« ۲۹	مریم	« ۳۴	یاس

در بخش آخر اطلس کامل شهر تهران سیزده صفحه به نقشه‌های مقیاس بزرگ بازار تهران اختصاص یافته است. بازار تهران معتبرترین ناحیه اقتصادی شهر تهران است که نیز بازرگانی پایتخت، بلکه کشور را در دست دارد و از این گذشته یکی از مناطقی است که بافت صد، بلکه دویست سال پیش از این را تا حدی در خود حفظ کرده و از این جهت لازم بوده است که توجه خاصی بدان مبذول گردد. در فهرست اسامی مربوط به بخش بازار عناوین زیر از نظر کثرت استعمال به چشم می‌خورد.

سرای ۲۴۶ بار پاساژ ۱۴۷ « بازار ۵۵ « تیمچه ۲۶ «

در پایان لازم میدانم یادآور شود که اطلس کامل شهر تهران بدون تردید از کتابهای نادر و بسیار مفیدی است که در سالهای اخیر در عالم مطبوعات کشور ما ظاهر شده و امید است که موسسه گیتاشناسی توفیق یابد تا همانطور که در مقدمه اطلس نوید داده، اطلس‌های مشابهی برای اصفهان و مشهد و تبریز و شیراز و دیگر مراکز پرجمعیت کشور هم بتدریج بچاپ رسانده در معرض استفاده عموم قرار دهد.

خاطرات و تألمات مصدق

پس از اینکه این کتاب در تهران چاپ شد، دو چاپ افستی (عکسی) از آن در امریکا و انگلستان انتشار یافت. در چاپ امریکا رعایت آن شده است که «صفحه عنوان» کتاب را عیناً به چاپ برسانند تا خواننده بداند چه کسی آن را چاپ کرده و مسؤولیت و امانت او در نحوه نقل و استنساخ مطالب تا چه حد و چگونه است.

اما در چاپ افستی انگلستان با اینکه سراسر متن کتاب عیناً و با رعایت صورت اصلی از روی چاپ تهران تجدید چاپ شده نام کوشش کننده را برداشته و بجای آن نوشته‌اند: «به کوشش جبهه «نشریه ملیون ایران». چون بنده که چاپ کننده متن از روی خط مرحوم مصدق و مسؤول صحت و سقم آن هستم چیزی از مقصود و معنای «کوشش جبهه» در نیافتم ناچار به نوشتن این چند سطر توضیح شدم تا خوانندگان آن چاپ هم، بنده را مسؤول ندانند.